

บทพินิจหนังสือ: ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง

พระใบฎีกาสมชาย ฉินนาลโย (พงษ์พันธ์)*

บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตแพร่

ข้อมูลบทความ	บทคัดย่อ
ประวัติบทความ รับเข้า: 17 มี.ค. 2568 ปรับปรุง: 13 พ.ค. 2568 ตอบรับ: 28 พ.ค. 2568 เผยแพร่: 31 ธ.ค. 2568	หนังสือ "ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง" จัดทำขึ้นโดยสำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดแพร่ มีจุดมุ่งหมายในการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมผ่านการศึกษาตำนานวรรณคดี "ลิลิตพระลอ" ที่มีรากฐานเกี่ยวข้องกับพื้นที่จริงในจังหวัดพะเยาและแพร่ เนื้อหาเน้นการบูรณาการประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ศิลปะ และภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้าด้วยกัน พร้อมทั้งเชื่อมโยงเส้นทางความรักของพระลอ พระเพื่อน พระแพง กับบริบททางสังคม การเมือง และศาสนา หนังสือเล่มนี้ให้คุณค่าเชิงประวัติศาสตร์ สังคม เศรษฐกิจ และพุทธธรรม โดยมีการสอดแทรกหลักธรรมสำคัญ อาทิ พรหมวิหาร กรรม และไตรลักษณ์ จึงเหมาะสมแก่การใช้เป็นสื่อเรียนรู้ และสร้างจิตสำนึกในคุณค่าทางวัฒนธรรมของชาติอย่างยั่งยืน สำหรับแรงบันดาลใจที่สำคัญในการเขียนบทพินิจหนังสือเล่มนี้เพื่อสะท้อนให้เห็นความหลากหลายของเรื่องราวที่ปรากฏในวรรณคดีพระลอ พระเพื่อน พระแพง เช่น เรื่องความรัก ความโลภ ความโกรธ ความหลง ความเชื่อมโยงทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ สังคม เศรษฐกิจ เป็นต้น สะท้อนให้ผู้อ่านได้มีแนวคิดที่มีความเห็นร่วมและเห็นต่าง เพื่อจุดประกายในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้อย่างสร้างสรรค์ต่อไป
คำสำคัญ ลิลิตพระลอ, การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม, วรรณคดีกับบริบทสังคม, ธรรมะในวรรณคดี	
*ผู้รับผิดชอบบทความ อีเมล: somchaiood072@gmail.com	

อ้างอิงบทความนี้ (APA 7th Edition):

พระใบฎีกาสมชาย ฉินนาลโย (พงษ์พันธ์). (2568). บทพินิจหนังสือ: ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง. *วารสารศึกษาศาสตร์ปริทัศน์*, 40(3), 163-174.

Book review: Following in the footsteps of Phra Lor, Phra Phuen, and Phra Phaeng

Phra baidika Somchai chinnaialayo (Pongphan)*

Graduate Studies, Mahachulalongkornrajavidyalaya University Phrae Campus

Article Info.

Article history

Received: 17 Mar. 2025

Revised: 13 May 2025

Accepted: 28 May 2025

Published: 31 Dec. 2025

Keywords

Lilit Phra Lor, cultural tourism,
literature and social context,
dhamma in literature

*Corresponding author

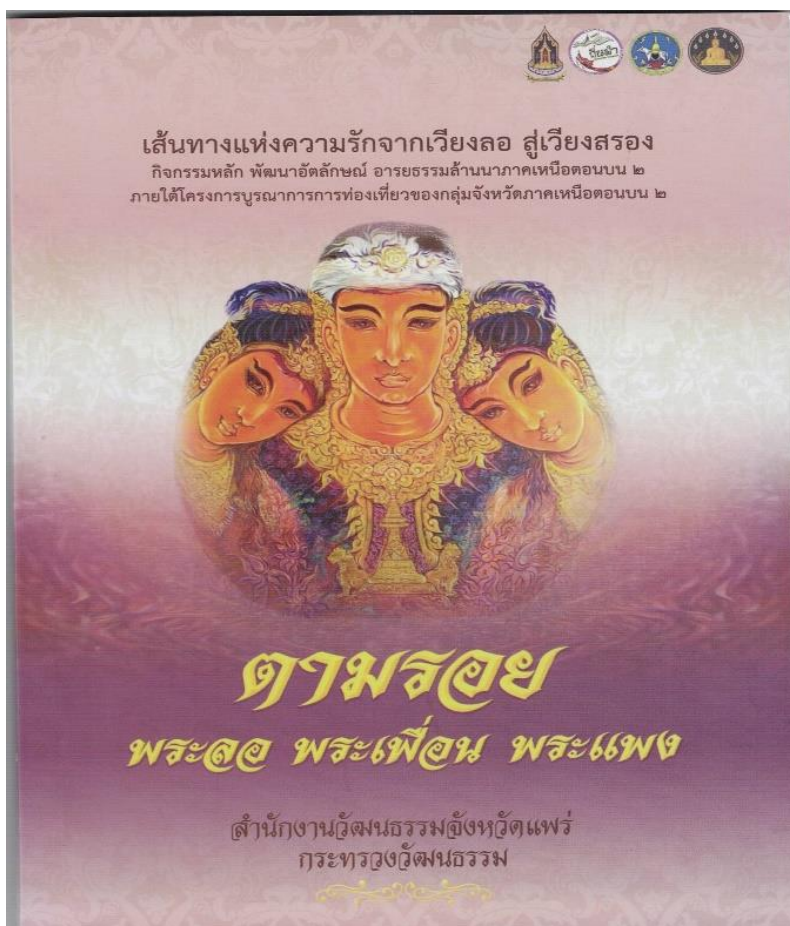
Email: somchaiood072@gmail.com

Abstract

The book *"Following in the Footsteps of Phra Lor, Phra Phuen, and Phra Phaeng"*, published by the Phrae Provincial Cultural Office, aims to promote cultural tourism through the study of the classical Thai literary work *Lilit Phra Lor*, which is rooted in real historical locations in Phayao and Phrae provinces. The content integrates history, culture, art, and local wisdom, linking the love story of Phra Lor, Phra Phuen, and Phra Phaeng with the socio-political and religious context of the time. The book offers historical, social, economic, and spiritual value, embedding core Buddhist teachings such as the Brahmavihara, karma, and the Three Characteristics (Tilakkhaṇa). It serves as an educational resource to foster awareness and appreciation of Thai cultural heritage. The inspiration for this book review lies in highlighting the rich and diverse themes within the *Phra Lor* narrative—such as love, greed, anger, delusion, and the interconnection between geography, history, society, and economy. This encourages readers to engage in reflective and creative dialogue, appreciating both shared and differing perspectives.

Cite this article (APA 7th Edition):

Phra baidika Somchai chinnaialayo (Pongphan). (2025). Book review: Following in the footsteps of Phra Lor, Phra Phuen, and Phra Phaeng. *Journal of Kasetsart Educational Review*, 40(3), 163-174.

ภาพที่ 1 หน้าปกหนังสือ ตามรอย พระลอ พระเพื่อน พระแพง

ที่มา: สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดแพร่ (2562)

บทนำ

ตามวิสัยทัศน์ของแผนพัฒนากลุ่มจังหวัดภาคเหนือตอนบน 2 (เชียงใหม่ พะเยา แพร่ น่าน) ที่ว่า “ประตูสู่สากล โดดเด่นวัฒนธรรมล้านนา ดิน น้ำ ป่า สมบูรณ์ ประชาชนอยู่ดีมีสุข” ให้ความสำคัญกับงานด้านวัฒนธรรมอย่างมาก ซึ่งกลุ่มจังหวัดภาคเหนือตอนบน 2 มีองค์ประกอบด้านวัฒนธรรม ประเพณีที่เชื่อมโยงซึ่งกันและกัน มีวิถีชีวิตคล้ายคลึงกัน แต่มีเอกลักษณ์และอัตลักษณ์ในแต่ละด้านต่างกัน สำหรับจังหวัดแพร่และจังหวัดพะเยาต่างมีเมืองโบราณที่มีชื่อพ้องกับชื่อเมืองของตัวละครในวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ คือ เมืองสรอง (เมืองสอง) และเวียงสรวง (เวียงลอ) ดังนั้น การจะพัฒนาเมืองดังกล่าวให้น่าสนใจและสนใจให้นักท่องเที่ยวได้มาทัศนศึกษาเพื่อสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจรวมถึงเป็นแหล่งเรียนรู้เชิงประวัติศาสตร์บนพื้นฐานของคุณค่าทางวัฒนธรรมท้องถิ่น จำเป็นต้องอาศัยความรู้ การจัดการทางวัฒนธรรมและการบริหารจัดการท่องเที่ยวอย่างเป็นระบบ สะดวก รวดเร็วและทันสมัย สอดคล้องกับวิถีชีวิตและการประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยวในปัจจุบัน

ในการนี้จึงได้มีการดำริริเริ่มจากหน่วยงานราชการ รัฐวิสาหกิจ และประชาชนทั่วไปให้มีการศึกษาเส้นทางประวัติศาสตร์และบูรณาการด้านต่าง ๆ ทั้งการเมืองการปกครอง ประเพณีวัฒนธรรมและการท่องเที่ยว เป็นต้น โดยมีวัตถุประสงค์ 4 ประการ คือ 1) เพื่อพัฒนาแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ที่มีข้อมูลอย่างเป็นระบบและนำเสนอในรูปแบบการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมและเชื่อมโยงความยุคสมัยต่าง ๆ รวมถึงการเชื่อมโยงกับกลุ่มจังหวัดที่เป็นประวัติศาสตร์เมืองโบราณ 2) เพื่อสร้างประสบการณ์การเรียนรู้แบบใหม่ให้กับผู้เยี่ยมชมและสร้างจิตสำนึกให้เห็นคุณค่า เกิดความภูมิใจในเรื่องราวอารยธรรมในอดีต ตลอดจนเกิดความรับผิดชอบร่วมกันในการดูแลรักษามรดกทางวัฒนธรรมให้มีความยั่งยืนตลอดไป 3) เพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวสำหรับผู้คนจากที่ต่าง ๆ มาเยี่ยมชมและศึกษาสามารถเพิ่มมูลค่าทางเศรษฐกิจให้กับกลุ่มจังหวัดและประเทศตามลำดับ 4) เพื่อบูรณาการการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมเชื่อมโยงกับจังหวัดพะเยา-แพร่ ตามเส้นทางตำนานรักพระลอ พระเพื่อน พระแพง ระหว่างเวียงลอ จังหวัดพะเยากับเมืองสอง จังหวัดแพร่

หนังสือเรื่อง “ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง” เล่มนี้ จึงกล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับเส้นทางความรักจากเวียงลอสู่เวียงสรอง กิจกรรมหลักพัฒนาอัตลักษณ์ อารยธรรมล้านนาภาคเหนือตอนบน ๒ ภายใต้โครงการบูรณาการท่องเที่ยวของกลุ่มจังหวัดภาคเหนือตอนบน ๒ (เชียงราย พะเยา แพร่ น่าน) เป็นการพิมพ์โดยสำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดแพร่ ซึ่งคณะทำงานฝ่ายเลขานุการของจังหวัดแพร่ ที่เป็นหน่วยงานรับผิดชอบตามวัตถุประสงค์ดังกล่าวข้างต้น การประมวลผลและสรุปสาระสำคัญจากกิจกรรมการศึกษา ค้นคว้า ตามรอยประวัติศาสตร์เกี่ยวกับความสัมพันธ์หลายมิติ เช่น ทางการเมืองการปกครอง การค้าขาย การศาสนาศิลปวัฒนธรรม และการค้าขายระหว่างเขตการปกครอง เป็นต้น จึงเป็นหนังสือที่มีคุณค่าน่าสนใจเหมาะสมสำหรับคนทุกเพศทุกวัย คณะทำงานของสำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดแพร่ ได้เขียนไว้ในหนังสือเล่มนี้ผนวกกับรายละเอียด เช่น การคมนาคม ภูมิศาสตร์ประวัติศาสตร์ เป็นต้น และมีคติธรรมหรือหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาแฝงไว้เพื่อให้แง่คิดอย่างเหมาะสมลงตัว จึงเป็นเหตุผลสำคัญที่ข้าพเจ้าได้นำมาเป็นข้อมูลในการวิจารณ์เพื่อนำเสนอประเด็นต่าง ๆ ตามรูปแบบและโครงสร้างของการวิจารณ์ตามหลักวิชาการให้เกิดประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านและผู้สนใจทั่วไปดังจะได้นำเสนอตามลำดับดังต่อไปนี้

ส่วนที่ 1 เนื้อหา

หนังสือเล่มนี้นำเสนอเกี่ยวกับ “ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง” เส้นทางความรักจากเวียงลอสู่เวียงสรอง กิจกรรมหลักพัฒนาอัตลักษณ์ อารยธรรมล้านนาภาคเหนือตอนบน ๒ ภายใต้โครงการบูรณาการท่องเที่ยวของกลุ่มจังหวัดภาคเหนือตอนบน ๒ (เชียงราย พะเยา แพร่ น่าน) ผู้เขียนได้แบ่งเนื้อหาออกเป็นประเด็นต่าง ๆ คือ สารจากผู้ว่าราชการจังหวัดแพร่ บทนำ ประวัติเวียงสรอง ประวัติเวียงลอ ความสัมพันธ์ระหว่างเวียงลอ-เวียงสรอง กับวรรณคดี “ลิลิตพระลอ” เรื่องย่อลิลิตพระลอ การสืบค้นประวัติศาสตร์เรื่องราว ตำนานรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง เวทีเสวนา “เส้นทางความรักพระลอ พระเพื่อน พระแพง จำนวน 4 ครั้ง การแลกเปลี่ยนเชื่อมโยงจากเวียงลอ จังหวัดพะเยาและเวียงสรอง จังหวัดแพร่ การศึกษาดูงาน การจัดนิทรรศการ การสาธิตทางวัฒนธรรมและ

ภูมิปัญญาพื้นบ้าน ตลาดจำหน่ายสินค้าทางวัฒนธรรม การแสดงทางศิลปวัฒนธรรม การแสดงแสง สี เสียง เรื่องราว 2 เวียง และสรุปปิดท้ายเล่มตามลำดับ ทั้งนี้เนื้อหาแต่ละประเด็นความเหมาะสม ซึ่งประกอบด้วย

1. สารจากผู้ว่าราชการจังหวัดแพร่

นายพงศ์รัตน์ ภิรมย์รัตน์ ผู้ว่าราชการจังหวัดแพร่ ได้เขียนสารแสดงความชื่นชมยินดีและขอบคุณผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับโครงการบูรณาการท่องเที่ยวของกลุ่มจังหวัดภาคเหนือตอนบน ๒ (เชียงราย พะเยา แพร่ น่าน) และบุคลากรทุกภาคส่วนของจังหวัดแพร่และพะเยาที่ร่วมกันศึกษาสำรวจและระดมสติปัญญาถอดบทเรียนและองค์ความรู้ต่าง ๆ ที่ปรากฏในตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพงครั้งนี้ ซึ่งก่อให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชน สังคม ประเทศชาติอย่างมากมายมหาศาลประมาณค่ามิได้

2. บทนำ

นายวรเวทย์ พรหมมะลา ศิลปินกลุ่มคนสร้างศิลป์เมืองแพร่ ได้เขียนบทนำกล่าวถึงวิสัยทัศน์ของแผนพัฒนา กลุ่มจังหวัดภาคเหนือตอนบน 2 (เชียงราย พะเยา แพร่ น่าน) ที่มีลักษณะจุดร่วม จุดเด่น และจุดต่าง แต่สามารถนำมาผนวกเข้าหากันเพื่อขับเคลื่อนการท่องเที่ยวสู่การเพิ่มมูลค่าทางเศรษฐกิจในปัจจุบันและอนาคต และความจำเป็นที่จะต้องอาศัยความร่วมมือ ร่วมแรง ร่วมใจกันให้สามารถพัฒนาสู่ระดับชุมชน สังคม และประเทศยิ่ง ๆ ขึ้นไป

3. ประวัติเวียงสรอง

เมืองสรอง หรือเมืองสรอง เป็นเมืองโบราณเก่าแก่ สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นมายุคสมัยเดียวกันกับเมืองพะเยา เมืองเชียงแสน เมืองสุโขทัย และเมืองแพร่ ตั้งอยู่ใกล้กับแม่น้ำงาวและแม่น้ำยมบรรจบกัน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองส่วนภูมิภาคทางการเมืองจึงให้เรียกชื่อว่า “อำเภอสรอง” จนถึงปัจจุบัน

4. ประวัติเวียงลอ

เมืองลอ (เวียงลอ) เป็นหัวเมืองสำคัญอีกแห่งหนึ่ง ในอดีตเป็นเมืองบริวารของแคว้นญากามยาว (พะเยา) จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ การสร้างคูเมือง กำแพงเมือง และวัดวาอารามจำนวนมากและด้านอื่น ๆ แสดงถึงความเจริญทางด้านพระพุทธศาสนา สังคมและวัฒนธรรม ปัจจุบันมีสภาพเป็นเมืองโบราณขึ้นกับตำบลลอ อำเภอจุน จังหวัดพะเยา

5. ความสัมพันธ์ระหว่างเวียงลอ-เวียงสรอง กับวรรณคดี “ลิลิตพระลอ” เรื่องย่อลิลิตพระลอ

ความสัมพันธ์ระหว่างเวียงลอ-เวียงสรอง กับวรรณคดี “ลิลิตพระลอ” นั้นมีทั้งมิติทางด้านการศึกษาศาสตร์ การขยายพื้นที่เพื่อสร้างอำนาจเหนือแผ่นดินในพื้นที่ปกครองข้างเคียง และเรื่องราวของความรักไร้พรมแดนที่เกิดจากบุพเพกตบุญตาของบุคคลที่เป็นระดับเจ้านายหรือผู้ปกครอง คือพระลอ พระเพื่อน พระแพง จนเป็นตำนานเล่าขานกันจวบจนบัดนี้

6. การสืบค้นประวัติศาสตร์เรื่องราว ตำนานรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง

คณะทำงานที่ได้รับการแต่งตั้ง ประกอบด้วย หัวหน้าส่วนราชการและประชาชน ได้สืบค้นในพื้นที่ทั้งเวียงลอ และเวียงสรอง ซึ่งเป็นพื้นที่จริงในวันที่ 24 พฤษภาคม 2562

7. เวทีเสวนา “เส้นทางความรักพระลอ พระเพื่อน พระแพง จำนวน 4 ครั้ง แบ่งเป็น ครั้งที่ 1 เส้นทางความรักพระลอ พระเพื่อน พระแพง หัวข้อ มุมมองของคนท้องถิ่น วรรณคดี” ลิลิตพระลอ” เมื่อวันที่ 9 มิถุนายน 2562 ณ โรงเรียนสองพิทยาคม ครั้งที่ 2 หัวข้อ มุมมองท้องถิ่นผ่านวรรณคดี ลิลิตพระลอและพญาลอ สู่เส้นทางทางท่องเที่ยวแพร่-พะเยา เมื่อวันที่ 10 มิถุนายน 2562 ณ วัดศรีปิงเมือง ตำบลเวียงลอ อำเภอจุน จังหวัดพะเยา ครั้งที่ 3 เล่าเรื่องสถานที่สำคัญบนเส้นทางความรักเวียงสรองสู่เวียงลอ เมื่อวันที่ 23 มิถุนายน 2562 ณ วัดพระธาตุพระลอ ตำบลบ้านกลาง อำเภอสอง จังหวัดแพร่ และครั้งที่ 4 เล่าเรื่องสถานที่สำคัญบนเส้นทางความรักเวียงสรองสู่เวียงลอ เมื่อวันที่ 30 มิถุนายน 2562 ณ วัดศรีปิงเมือง ตำบลเวียงลอ อำเภอจุน จังหวัดพะเยา

นอกจากนี้ยังมีเนื้อหาที่เกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนเชื่อมโยงจากเวียงลอ จังหวัดพะเยาและเวียงสรอง จังหวัดแพร่การศึกษาดูงาน การจัดนิทรรศการ การสาธิตทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาพื้นบ้าน ตลาดจำหน่ายสินค้าทางวัฒนธรรม การแสดงทางศิลปวัฒนธรรม การแสดงแสง สี เสียงเรื่องราว 2 เวียง และสรุปปิดท้ายเล่มตามลำดับ

ส่วนที่ 2 ทศนวิจารณ์

2.1 จุดเด่นในการวิจารณ์

หนังสือ“ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง” เล่มนี้นับได้ว่าเป็นงานวรรณกรรมที่มีเนื้อหาหลักซึ่ง และมีการนำเสนอแนวคิดทางประวัติศาสตร์ ตำนานที่เล่าขานมาตั้งแต่อดีต และมีการสอดแทรกหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ผู้เขียนได้ถ่ายทอดแนวคิดผ่านรูปแบบทางวรรณกรรมที่มีโครงสร้างชัดเจนและภาษาที่ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง อีกทั้งยังมีการออกแบบเนื้อหาที่ช่วยให้ผู้อ่านสามารถติดตามประเด็นต่าง ๆ ได้อย่างเป็นไปตามเหตุการณ์ นอกจากนี้ จะสังเกตได้ว่าแนวคิดเรื่องความรักที่ยิ่งใหญ่ ที่กล่าวถึงในหนังสือยังสามารถเชื่อมโยงกับการใช้ชีวิตในมิติของการเมืองการปกครอง การต่อสู้เพื่อครอบครองอาณาเขตซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในยุคสมัยนั้น อย่างไรก็ตาม หนังสือยังมีจุดที่โดดเด่นที่ผู้อ่านได้รับประโยชน์มากมาย สำหรับการวิจารณ์หนังสือเล่มนี้สามารถสรุปเนื้อหาแบ่งออกเป็น 4 ประเด็น คือ รูปแบบทางวรรณกรรม ภาษาและการนำเสนอ การออกแบบเนื้อหา และความทันสมัย ดังต่อไปนี้

2.1.1 รูปแบบทางวรรณกรรม

หนังสือ“ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง” เล่มนี้นำเสนอเนื้อหาในลักษณะวรรณกรรมเชิงประวัติศาสตร์ที่มีชื่อเสียง เป็นที่รู้จักในวงกว้าง เนื้อหาสาระมีความลึกซึ้งและซาบซึ้งผ่านเรื่องราวของตัวละครและข้อเท็จจริงในสังคมไทยยุคหนึ่ง ผู้เขียนรวบรวมและเรียบเรียง โดยอ้างอิงแหล่งข้อมูลที่สำคัญ เช่น ประวัติ ความเป็นมาจากเอกสารที่ปรากฏ คำบอกเล่า การสัมภาษณ์ การเสวนา ผ่านเวทีกลาง เป็นต้น และนำเอาแนวคำสอนทางพระพุทธศาสนาและหลักการทางวิชาการมาผนวกเข้าด้วยกันแล้วตีพิมพ์ออกมาเป็นรูปเล่มดังที่ปรากฏ นอกจากนี้ หนังสือเล่มนี้ยังเน้นลักษณะภาษาที่ใช้มีความไพเราะผ่านบทประพันธ์ที่เป็นข้อโดดเด่น กระชับ และมีการใช้ถ้อยคำที่สะท้อนถึงความเป็นสุดยอดแห่งวรรณคดี (หนังสือที่ได้รับการยกย่องว่าแต่งดี) ที่เด่นชัด ทั้งนี้ จุดเด่นของงานเขียนคือการเชื่อมโยงระหว่างประวัติศาสตร์ ตำนาน วิถีชีวิตและการถ่ายทอดถึงรสกวีทั้ง 4 อย่าง คือ เสาวรสนี นารีปรามาท

พิธีร่วาทัง และสัลปังกพิสัย ทำให้ผู้อ่านเกิดความเพลิดเพลิน ลึกซึ้งและช่วยให้ติดตามอยากไปสัมผัสสถานที่จริงตามที่ปรากฏในปัจจุบันทั้ง 2 จังหวัด คือ แพร่และพะเยา

2.1.2 ภาษาและการนำเสนอ

หนังสือ “ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง” เล่มนี้ ใช้ภาษาไทยได้สมบูรณ์ กล่าวคือ มีทั้งบรรยายกรอกรและร้อยแก้วสื่อถึงเรื่องราวต่าง ๆ ตามร่องรอยทางประวัติศาสตร์ ตำนาน ใช้ภาษาที่เป็นคำประพันธ์ คือ โคลงฉันท กาพย์ กลอน ที่มีความไพเราะถ่ายทอดอารมณ์กวีดังกล่าวข้างต้นอย่างเป็นระบบระเบียบไพเราะเพราะพริ้งจับใจ ทำให้การนำเสนอมีความน่าสนใจและมีความน่าเชื่อถือในเชิงวิชาการอิงประวัติศาสตร์ พร้อมสอดแทรกหลักฐานทางพระพุทธศาสนา เช่น สิ่งใดในโลกล้วน อนิจจัง คงแต่บาปบุญ เทียงแท้ คือเงาติดตัวตรึง ตรึงแน่น อยู่เนา ตามแต่บุญบาปแล้ว ก่อเกื้อรักษา. เป็นต้น

2.1.3 การออกแบบเนื้อหา

หนังสือ “ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง” เล่มนี้ได้ออกแบบให้มีโครงสร้างที่ชัดเจน แบ่งออกเป็นหัวข้อหรือประเด็นๆ บท ตามรูปแบบของเอกสารทางราชการเป็นที่นิยม เนื้อหาสาระดำเนินไปตามวัตถุประสงค์ของโครงการที่จะต้องให้ครอบคลุมทั้งภาคทฤษฎีและปฏิบัติที่ต้องมีความผสมกลมกลืนกับพื้นที่ที่มีความเกี่ยวข้องกับบริบทของพระลอ พระเพื่อน พระแพงและบุคคลที่เกี่ยวข้อง เนื้อหามีการอธิบายที่ละเอียดอ่อน นำเสนอไปตามลำดับเหตุการณ์ แฝงด้วยแนวคิดที่ซับซ้อน และมีการกล่าวถึงประเด็นเดิมในลักษณะที่สอดคล้องกับสถานที่สำคัญ ๆ ทางประวัติศาสตร์ สรุปลงโดยภาพรวมแล้วเป็นหนังสือที่มีเนื้อหาดีมีสาระ มีสีสัน และภาพประกอบที่สวยงาม

2.1.4 ความทันสมัย

หนังสือ “ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง” เล่มนี้มีความทันสมัยเพราะสอดคล้องกับตำนานรักพระลอ พระเพื่อน พระแพง ซึ่งเป็นรักอมตะที่คนทั่วไปจดจำตลอดจากอดีตจนถึงปัจจุบัน สาระสำคัญที่เป็นประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ประเพณีวัฒนธรรมและด้านอื่น ๆ ที่ปรากฏในหนังสือมีความน่าสนใจ โดยเฉพาะเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์และธรรมชาติ ชวนให้น่ามาสัมผัสในชีวิตประจำวันได้เป็นอย่างดีอีกแห่งหนึ่งในจังหวัดแพร่และพะเยา

2.2 จุดด้อยในการวิจารณ์

ในการวิจารณ์หนังสือ “ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง” ถึงแม้จะมีการนำเสนอเนื้อหาที่ครอบคลุมรูปแบบทางวรรณกรรม ภาษาและการนำเสนอ การออกแบบเนื้อหา และความทันสมัยตามที่กล่าวแล้วข้างต้น แต่ยังมีข้อโต้แย้งหรือมุมมองที่แตกต่าง ซึ่งจะช่วยให้การวิจารณ์มีประเด็นเพิ่มมากขึ้น ประกอบด้วย

2.2.1 ขาดการอ้างอิงลักษณะทางวิชาการ เช่น ไม่มีเชิงอรรถอ้างอิง ไม่มีเชิงอรรถขยายความ ไม่มีการอ้างอิงท้ายบทสัมภาษณ์หรือเสนา เป็นต้น ซึ่งเป็นเพียงการอ้างในภาพรวม ถึงแม้จะนำมาอ้างอิงท้ายเล่มแต่ถ้าเป็นรูปแบบทางวิชาการคงจะไม่สมเหตุผล เข้าใจว่าผู้ที่ได้รับมอบหมายให้เรียบเรียงในนามหน่วยงานคงไม่ได้เน้นจุดนี้เท่าใดนัก เนื่องจากเป็นลักษณะเอกสารที่ประมวลผลงานให้เป็นหลักฐานทางราชการที่ตอบสนองตามวัตถุประสงค์ของโครงการที่มีงบประมาณเป็นตัวตั้ง

2.2.2 การใช้ภาษาที่ลึกซึ้งด้วยบทพจน์หลักขันธ์ และเชิงวิชาการมากเกินไปที่ปรากฏในเล่ม อาจจะต้องมีคำอธิบายขยายความหรือถอดความออกมาเป็นภาษาร้อยแก้วทั่วไป น่าจะมีความสมบูรณ์เพราะจะทำให้ผู้อ่านเข้าใจตรงกันและตรงตามบทประพันธ์นั้น ๆ กล่าวไว้ เช่น บทชมโฉมที่ปรากฏในหน้า 16 ความว่า พิศไต้ไต้ว่าไต้ทินกร พิศอ่อนคือศศิธร แจ่มฟ้า พิศดูเอมอกอร ไตดัง นีนา เดือนยะแย้มแย้มหน้า ออกกร้อฉันใด เป็นต้น นี่คือนิยามของข้อจำกัดเรื่องภาษาระดับสูงที่ปรากฏว่าคนทั่วไปอาจจะไม่เข้าใจภาษาที่สื่อออกมา เพียงแต่รู้ว่าเป็นบทประพันธ์ที่ปรากฏในหนังสือนี้

2.2.3 ขาดการประเมินและติดตามผลทั้งเชิงปริมาณและคุณภาพ กล่าวคือ เมื่อการดำเนินโครงการบูรณาการท่องเที่ยวของกลุ่มจังหวัดภาคเหนือตอนบน ๒ (เชียงราย พะเยา แพร่ น่าน) ตามวิสัยทัศน์ของแผนพัฒนา กลุ่มจังหวัดภาคเหนือตอนบน 2 (เชียงราย พะเยา แพร่ น่าน) ที่ว่า “ประตูสู่สากล โดดเด่นวัฒนธรรมล้านนา ดิน น้ำ ป่า สมบูรณ์ ประชาชนอยู่ดีมีสุข” ก่อนจะพิมพ์หนังสือ “ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง” เล่มนี้ อาจจะต้องเพิ่มภาพผนวกคือการประเมินผลในเชิงปริมาณและคุณภาพว่าเป็นอย่างไร มีจุดเด่น จุดด้อย จุดที่ควรพัฒนาต่อยอดอย่างไร หรืออาจจะมีโครงการหรือแผนงานมาสนับสนุนส่งเสริมและต่อยอดในภายหลังหรือไม่อย่างไร ซึ่งจะทำให้เกิดความต่อเนื่องและเชื่อมโยงสู่การนำข้อมูลนั้น ๆ เพื่อพัฒนาพื้นที่ดังกล่าวถึงปัจจุบัน

ส่วนที่ 3 วิเคราะห์ประเด็นของคุณค่าของหนังสือ

หนังสือ “ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง” เล่มนี้ไม่เพียงแต่นำเสนอแนวคิดทางประวัติศาสตร์และเรื่องราวตำนานความรักที่ยิ่งใหญ่ ยังเกี่ยวกับคุณค่าในหลายมิติที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันและเผยแพร่สู่สาธารณชนได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะทั้งในด้านภูมิศาสตร์ประวัติศาสตร์ ด้านสังคม และด้านเศรษฐกิจ ซึ่งการวิเคราะห์คุณค่าของหนังสือเล่มนี้สามารถสรุปผลการวิเคราะห์ตามลำดับ ดังนี้

3.1 ด้านภูมิศาสตร์

ลักษณะพื้นที่ตามภูมิศาสตร์ที่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้ ได้กล่าวสะท้อนให้เห็นว่า ระยะทางจากจังหวัดแพร่กับพะเยานั้นมีพื้นที่ภูเขาสลับกับพื้นที่ราบ มีแม่น้ำลำธารและพื้นที่เกษตรกรรมของประชากรที่อยู่อาศัย มีความลำบากในการคมนาคมในยุคสมัยนั้น กว่าที่จะเดินทางไปมาหาสู่กันนั้นค่อนข้างจะลำบาก เพราะไม่มีถนนหนทางและขี้นยานพาหนะเหมือนปัจจุบันนี้ แต่ก็ไม่ใช่ปัญหาและอุปสรรคในการเดินทางของพระลอที่อยากจะมาพบเจอกับพระเพื่อน พระแพง ซึ่งเป็นธิดาแห่งเวียงสรอง (เมืองสองหรืออำเภอสองในปัจจุบัน) ซึ่งชื่อแหล่งธรรมชาติและสถานที่ปรากฏในตำนานก็ยังคงมีชื่อตามที่เรียกขานปัจจุบันนี้ เช่น แม่น้ำกาหลง ศาลปู่เจ้าสมิงพราย เป็นต้น

3.2 ด้านประวัติศาสตร์

การบันทึกเหตุการณ์ตามประวัติศาสตร์ที่เป็นลายลักษณ์อักษรในพื้นที่จังหวัดแพร่และพะเยา เป็นไปตามหลักฐานทางราชการ ทำให้อุณหภูมิได้ทราบประวัติศาสตร์นั้นมีใคร ทำอะไร ที่ไหน เมื่อไหร่ และอย่างไร ให้เป็นที่ประจักษ์ โดยเฉพาะร่องรอยของสิ่งที่เป็นถาวรวัตถุทางประวัติศาสตร์ที่มนุษย์สร้างขึ้นและทางธรรมชาติ ย่อมเป็น

หลักฐานอันสำคัญว่า เป็นเรื่องที่มีจริงหรือไม่อย่างไร และชุมชน สังคม จะนำมาพัฒนาและต่อยอดเพื่อเป็นคุณูปการในปัจจุบันได้อย่างไร

3.3 คุณค่าด้านสังคม

หนังสือ“ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง” เล่มนี้ช่วยให้สังคมเข้าใจเรื่อง การติดต่อสื่อสารกันในอดีตที่มีทั้งความขัดแย้งและความปรองดองต่อกัน กล่าวคือ ความต้องการครอบครองดินแดนทำให้เกิดศึกสงครามก่อให้เกิดการสู้รบประมือเพื่อให้ตนเป็นผู้ชนะ ต่อมาเมื่อมีการเจริญสัมพันธ์ไมตรีกันแล้วก็แบ่งสันปันส่วนและเป็นอิสระต่อกัน นอกจากนี้ยังเป็นความทรงจำที่ยาวนานว่าในอดีตนั้นทั้งพื้นที่จังหวัดแพร่และพะเยามีสิ่งที่ร่วมกันสร้างตำนานแห่งความรักของผู้นำที่ยิ่งใหญ่ให้ปรากฏแก่อนุชน สะท้อนให้เห็นมิติของความผูกพันและการไปมาหาสู่กันตามเส้นทางภูมิศาสตร์ดังกล่าว นับว่าเป็นคุณค่าด้านสังคมที่ไม่อาจจะลบเลือนได้ ยิ่งมีการอ้างส่งเสริมในปัจจุบันอย่างเป็นรูปธรรม จะเป็นจุดแข็งในด้านนี้อย่างแน่นอน

3.4 คุณค่าด้านเศรษฐกิจ

การที่ส่วนราชการระดับภูมิภาคและจังหวัด คือ กลุ่มจังหวัดภาคเหนือตอนบน 2 (เชียงราย พะเยา แพร่ น่าน) และเชื่อมโยงถึงระดับประเทศเข้ามาสนับสนุนและขับเคลื่อนด้วยงบประมาณและอื่น ๆ จะเป็นฟันเฟืองสำคัญในการสร้างสรรค์พัฒนาเศรษฐกิจในพื้นที่จังหวัดแพร่และพะเยาตามเส้นทางตำนานรักพระลอ พระเพื่อน พระแพง ตามที่กล่าวข้างต้น ย่อมเป็นการเกื้อหนุนจุนเจือให้การประกอบสัมมาชีพและการค้าขายสินค้าทางการเกษตรและอื่น ๆ ที่อยู่ในพื้นที่มีเม็ดเงินเข้าไปสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการท่องเที่ยวอย่างเป็นรูปธรรม

ส่วนที่ 4 หลักธรรมที่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้

หนังสือ“ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง” เล่มนี้ถือเป็นวรรณกรรมทางประวัติศาสตร์ประยุกต์กับวัฒนธรรมที่สำคัญ ข้อมูลและแนวคิดหลักที่กล่าวถึงในหนังสือเกี่ยวข้อง และเกี่ยวกับธรรมะที่อธิบายถึงพฤติกรรมตัวละครยังสามารถนำมาปรับใช้กับชีวิตประจำวันเพื่อให้เข้าใจโลกและตนเองได้ดียิ่งขึ้น หลักธรรมที่สำคัญในหนังสือเล่มนี้ประกอบด้วยกรรม พรหมวิหาร ไตรลักษณ์ และอริยสัจ 4 ดังจะได้ยกมาอธิบายพอสังเขปดังต่อไปนี้

4.1 กรรม

คำว่า กรรม แปลว่า การกระทำ การกระทำที่แสดงออกทางกายเรียกว่า “กายกรรม” การกระทำทางวาจาเรียกว่า “วจีกรรม” การกระทำทางใจคือ ความคิดนึกเรียกว่า “มโนกรรม” การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาหรือความตั้งใจ จงใจ จึงจะเป็นกรรม (อง.ฉก. (บาลี) 22/63/395) การกระทำที่ไร้เจตนาประกอบยังไม่เป็นกรรม กรรมเป็นคำกลาง ๆ การจะวินิจฉัยว่ากรรม คือ การกระทำใดดี และการกระทำใดชั่วนั้นสามารถพิจารณาได้จากหลักเกณฑ์ 2 ประการ ได้แก่

ประการที่ 1 พิจารณามูลเหตุของการกระทำว่า กรรมนั้นเกิดจากเจตนา เช่นใด ถ้าเกิดจากเจตนาดีที่มีกุศลมูล คือ อโลภะ โทสะ โมหะ กรรมนั้นดี จัดเป็นกุศลกรรม ถ้าเกิดจากเจตนาไม่ดี มีอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ กรรมนั้นไม่ดี จัดเป็นอกุศลกรรม (อง.ติก. (บาลี) 20/112/256-257)

ประการที่ 2 พิจารณาผลลัพธ์หรือวิบากของกรรม คือ กรรมใดทำแล้วก่อให้เกิดความเดือดร้อนใจภายหลัง กรรมนั้นไม่ดี (ส.ส. (บาลี) 15/103/68) ส่วนกรรมใดทำไปแล้ว ไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนใจภายหลัง กรรมนั้นดี (ส.ส. (บาลี) 15/103/68)

อนึ่ง ในการวินิจฉัยกรรมใดดีหรือไม่ดีก็ตาม ซึ่งให้ดูทั้ง 2 ส่วนร่วมกัน คือ เจตนา และผลลัพธ์ที่ตามมานั่นเอง

4.2 ไตรลักษณ์

คำว่า ไตรลักษณ์ แปลว่า ลักษณะ 3 อย่าง หมายถึงสามัญลักษณ์ หรือลักษณะที่เสมอกัน หรือข้อกำหนด หรือสิ่งที่มีประจำอยู่ในตัวของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นแนวคิดที่สำคัญในพุทธธรรมที่กล่าวถึงลักษณะของสรรพสิ่งในโลก 3 ประการ ได้แก่

1) อนิจจตา คือความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อม และสลายไป สรรพสิ่งทั้งหลายไม่คงอยู่ในสภาพเดิม แต่มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา

2) ทุกขตา คือ ความเป็นทุกข์ เป็นภาวะที่ถูกบีบคั้นเนื่องจากการเกิดและการดับสลายของสิ่งต่าง ๆ ที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา สรรพสิ่งไม่สามารถให้ความสุขที่ยั่งยืนได้ เพราะทุกอย่างล้วนอยู่ในสภาวะของการเปลี่ยนแปลงเสมอ

3) อนัตตา คือ ความไม่มีตัวตนจริงแท้ ทุกสิ่งไม่มีตัวตนถาวร สิ่งที่เราคิดว่าเป็น “ตัวเรา” หรือ “ของเรา” แท้จริงแล้วไม่มีตัวตนที่แท้จริง (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์. (ป. อ. ปยุตฺโต), 2561, น. 63)

4.3 พรหมวิหาร 4

คำว่า พรหมวิหาร แปลว่า ธรรมเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ ธรรมประจำใจอันประเสริฐ หลักความประพฤติที่ประเสริฐบริสุทธิ์ ธรรมที่ต้องมีไว้เป็นหลักใจและกำกับความประพฤติ จึงจะชื่อว่าดำเนินชีวิตที่หมดจดและปฏิบัติตนต่อมนุษยสัตว์ทั้งหลายโดยชอบ ซึ่งประกอบด้วยคุณธรรม 4 ประการ ได้แก่

1. เมตตา คือ ความรักปรารถนาดีอยากให้เขามีความสุข มีจิตอันแผ่ไมตรีและคิดทำประโยชน์แก่มนุษย์สัตว์ทั่วหน้า

2. กรุณา คือ ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ใฝ่ใจในอันจะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์

3. มุทิตา คือ ความยินดี ในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข มีจิตผ่องใสบันเทิง กอปรด้วยอาการแช่มชื่นเบิกบานอยู่เสมอต่อสัตว์ทั้งหลายผู้ดำรงในปกติสุข พลอยยินดีด้วยเมื่อเขาได้ดีมีสุข เจริญองงามยิ่งขึ้นไป

4. อุเบกขา คือ ความวางใจเป็นกลาง อันจะให้ดำรงในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา คือ มีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรมดุจตราขู ไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง พิจารณาเห็นกรรมที่สัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว อันควรได้รับผลดีหรือชั่วสมควรแก่เหตุอันตนประกอบ พร้อมทั้งจะวินิจฉัยและปฏิบัติไปตามธรรม รวมทั้งรู้จักวางเฉยสงบใจมองดู ในเมื่อไม่มีกิจที่ควรทำ เพราะเขารับผิดชอบตนได้ดีแล้ว เขาสมควรรับผิดชอบตนเอง หรือเขาควรได้รับผลอันสมกับความรักผิดชอบของตน

4.4 อริยสัจ 4

คำว่า อริยสัจ 4 แปลว่า ความจริงอันประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็น อริยะ ซึ่งประกอบด้วย

1. ทุกข์ คือ ความทุกข์ สภาพที่ทนได้ยาก สภาวะที่บีบคั้น ขัดแย้ง บกพร่อง ขาดแก่นสาร และความเที่ยงแท้ ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริง ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ความปรารถนาไม่สมหวัง โดยย่อว่า อุปาทานขันธ 2 เป็นทุกข์ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, 2561, น. 124-126)

2. ทุกขสมุทัย คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์ สาเหตุให้ทุกข์เกิด ได้แก่ ตัณหา 3 คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

3. ทุกขนิโรธ คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัวตัณหาดับสิ้นไป ภาวะที่เข้าถึงเมื่อกำจัดอวิชชา สำรอกตัณหา สิ้นแล้ว ไม่ถูกยึด ไม่ติดข้อง หลุดพ้น สงบ ปลอดภัย เป็นอิสระ คือ นิพพาน

4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือ ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับ ทุกข์ ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า “ทางสายกลาง” มรรคมองค์ 8 นี้สรุปลงในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา (พระพรหมคุณาภรณ์, 2561, น. 155)

อริยสัจ 4 นี้ เรียกกันสั้นๆ ว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค การแสดงอริยสัจ 4 นี้ มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามุกกังสีกาธรรมเทศนา (เช่น อก.อฏฐก.23/102/190) แปลตามอรรถกถาว่า พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงหยิบยกขึ้นถือเอาไว้ด้วยพระองค์เอง คือ ทรงเห็นด้วยพระสัมมัญญา (ตรัสรู้เอง) ไม่สาธุการแก่ผู้อื่น (แต่ตามที่อธิบายกันมา มักแปลว่า “พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเอง โดยไม่ต้องปรารภคำถามหรือการทูลขอรับรองของผู้ฟัง อย่างการแสดงธรรมเรื่องอื่น ๆ” ความจริง จะแปลว่า “พระธรรมเทศนาขั้นสุดยอด” ก็ได้ ซึ่งสมกับเป็นเรื่องที่ทรงแสดงท้ายสุดต่อจาก อนุปฺพุทฺธิกา

ส่วนที่ 5 สรุปและข้อเสนอแนะ

สำหรับหนังสือเรื่อง “ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง” เล่มนี้ เป็นการนำเสนอเรื่องราวอันยาวนานเกี่ยวกับภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ วรรณคดีที่ยิ่งใหญ่และเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปคือลิลิตพระลอ แต่งด้วยแนวคิดเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของชีวิตและเหตุการณ์เกี่ยวกับความขัดแย้ง ความผิดหวัง ความสมหวัง หรือรัก โลภ โกรธ หลง และคติธรรมในพระพุทธศาสนา เช่น กรรม ไตรลักษณ์ พรหมวิหาร และอริยสัจ เป็นต้น ซึ่งเป็นหลักคำสอนที่มีความสำคัญและด้านอื่น ๆ สะท้อนให้ผู้อ่านได้รับประโยชน์จากหนังสือเล่มนี้พอสมควร

นอกจากนี้ ผู้เขียนคิดว่าผู้อ่านอาจมีความรู้สึกรู้สึกนึกคิดและข้อเสนอแนะอื่น ๆ ที่ไม่ได้นำเสนอในที่นี้ ถ้าท่านมีความสนใจในประเด็นใดเพิ่มเติมอาจแสวงหาความรู้เพิ่มเติมจากแหล่งเรียนรู้ต่าง ๆ และนำมาใช้ประยุกต์ใช้ภาระหน้าที่และเป็นเครื่องประดับปัญญาตามอัธยาศัยของตนสืบไป

เอกสารและสิ่งอ้างอิง

พระพรหมคุณาภรณ์. (2561). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* (พิมพ์ครั้งที่ 17).

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระพุทโธสเถระ. (2546). *คัมภีร์วิสุทธิมรรค* (แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์) (พิมพ์ครั้งที่ 4). ประยูรวงศ์พรีนติ้ง.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). *พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก 2500*.

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*.

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สมเด็จพระพุทโธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2561). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย* (พิมพ์ครั้งที่ 19). สำนักพิมพ์ผลิธัมม.

สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดแพร่. (2562). *ตามรอยพระลอ พระเพื่อน พระแพง*. บริษัทสุเทพการพิมพ์ แอนด์มีเดีย จำกัด.